

ПРИЙМЕНИК СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: СИСТЕМА І ПІДСИСТЕМА

У статті розглянуто прийменникову систему української мови XIV–XV ст. у порівнянні з XVI–XVII ст. Проаналізовано семантичну структуру деяких прийменників та їх сполучуваність. З'ясовано, що вторинні прийменники кількісно домінують, проте семантична база первинних прийменників більш розгалужена. Для опрацьованих мовних одиниць характерна широка варіантність. Виявлено, що більшість прийменників досліджуваних періодів мають давню історію функціонування і збереглися в сучасній українській мові.

Ключові слова: прийменник староукраїнської мови, семантична структура, сполучуваність.

Актуальність. Із-поміж сучасних праць з історії мови немає комплексного дослідження про лексико-семантичну природу службових частин мови, зокрема про прийменник. Неоднозначне трактування цього морфологічного класу слів вимагає ретельного опрацювання.

Мета статті полягає в аналізі системи прийменників (на основі деяких одиниць) староукраїнської мови з елементами порівняння двох важливих періодів розвитку мови – XIV–XV ст. та XVI–XVII ст.

Виклад основного матеріалу. Двотомний тезаурус "Словник староукраїнської мови XIV–XV ст." за ред. Л. Гумецької (далі – СУМ¹⁴⁻¹⁵) дає змогу відтворити модель прийменникової системи загалом, і семантичну структуру, варіантність, синтагматичні та парадигматичні відношення прийменника тогочасної української мови зокрема. Це, своєю чергою, сприяє відтворенню прийменникової системи української мови XVI–XVII ст., що є вагомою частиною корпусу великого "Словника української мови XVI – першої половини XVII ст." за ред. Д. Гринчишина (далі – СУМ¹⁶⁻¹⁷), а також слугує необхідним базовим компонентом відповідних досліджень у галузі сучасної української лексикографії [1: 5].

У XIV–XV ст., про що свідчать опрацьовані авторами СУМ¹⁴⁻¹⁵ пам'ятки ділового стилю, староукраїнська мова мала уже розвинену прийменникову систему, успадковану із праслов'янської [2: 388; 3: 37; 4: 42]. Кількісно переважали вторинні (похідні) прийменники (див. Табл. 1), хоча, як відомо, терміни *первинні (непохідні) прийменники* та *вторинні (похідні) прийменники* з погляду історії умовні, адже "майже всі дослідники сходяться на думці, що первісні прийменники розвилися з прислівників чи прислівникових слів, насамперед, слів із просторовим значенням" [5: 415].

Таблиця 1.

Непохідні прийменники (за СУМ ¹⁴⁻¹⁵)	Похідні прийменники (за СУМ ¹⁴⁻¹⁵)
без, вь, до, за, ze, зь, изе, изь, икъ, ись, къ, коу, на, надь, о, оть, передь, по, подь, пре, предь, ргзі, при, про, съ, оу, увь	близ, близко, вгору, вдоложь, верхь, вниз, водле, водлуг, вь верхь, вьмѣсто, выше, дела, для, дѣла, заради, звыше, зниже, коло, конець, кромѣ, между, межи, межоу, мимо, мѣсто, напотивкоу, напотиву, напотивь, нижей, обаполь, около, окромь, окромѣи, опослѣ, опроче, паче, первой, переже, пережь, поверхь, повыше, подле, подлугь, помеже, понадь, пониже, поперець, ро ро̀ловупе, поперець, попоуд, посеред, послѣ, посрѣд, пооузли, презь, промежи, промежу, противко, противу, противь, прѣжде, ради, разве, сквозе, скузь, срѣдь, черезь, чрѣсь

Аналізуючи прийменники XIV–XV ст., можна помітити, що майже половина з них має низку фонетико-графічних варіантів, це, зокрема, прийменники *подлугь* (*подлоугь, подлоуг, подлогь, подьлоуг, подьлугь, подлугу, подлук, подлюг, подлагь, podluh*), *вь* (*вь, в, во, вс, ву, вы*), *подь* (*под, поуд, подь, roth, rod, подо*), *подле* (*подлѣ, подли, поудли, подлі, подла, подьли*), *черезь* (*черезь, через, чересь, чересь, черес, черѣсь*), *без* (*безь, бѣзь, безо, бѣзь, бозо*), *изь* (*изь, из, изо, исзо, и*), *къ* (*к, ко, къ, кг, кы*), *межи* (*межі, меже, меж, мѣжи, межы*), *оть* (*ото, оть, от, одь, одо*).

Староукраїнські прийменники найчастіше виражали просторові та об'єктні відношення. На основі СУМ¹⁴⁻¹⁵ додамо, крім вказаних вище, ще й такі частотні відношення: модальні, часові, причини, мети, означальні та кількісні (див. Табл. 2).

Таблиця 2.

Відношення	Прийменники (за СУМ ¹⁴⁻¹⁵)
Просторові	близ, близко, вгору, вдоложь, верхь, вниз, вь, вь верхь, выше, де, дела, до, за, звыше, зниже, зь, изь, икъ, ись, коло, конець, коу, къ, между, межи, мимо, на, надь, нижей, обаполь, около, оть, передь, по, поверхь, повыше, подле, подь, помеже, понадь, пониже, поперець, ро ро̀ловупе, поперець, попоуд, посеред, посрѣд, посрѣда, пооузли, предь, презь, при, промежи, противко, противь, срѣдь, съ, оу

Об'єктні	без, вь, вьмѣсто, выше, до, за, зь, изе, изь, икъ, ись, кромѣ, коу, къ, межи, межоу, мимо, мѣсто, на, надь, напотивкоу, напотиву, напотивь, о, окромь, окромѣи, опроче, оть, паче, первой, передь, переже, по, подле, подлугь, подь, послѣ, предь, презь, ргзи, при, про, промежи, промежу, противко, противу, противь, развь, сквозе, скузѣ, съ, оу, увь, черезь
Модальні	без, водле, водлуг, вь, до, за, зе, зь, изь, ись, коу, къ, на, о, оть, по, подле, подлугь, подь, послѣ, предь, презь, при, съ, оу, увь, черезь
Часові	вь, до, за, зь, къ, межи, на, около, опослѣ, оть, передь, по, подь, послѣ, предь, презь, при, прѣжде, съ, оу, черезь
Причини	для, дѣла, за, заради, зь, изь, на, передь, пережь, по, презь, про, ради, съ, оу, черезь
Мети	вь, для, до, дѣла, за, коу, къ, на, по, пре, про, ради, съ, оу
Означальні	до, за, зь, изь, ись, къ, на, о, оть, подь, при, съ, оу
Кількісні	без, вь, выше, за, зь, на, о, оть, по, оу, черезь

До того ж, існували відношення, притаманні лише певному прийменникові. Наприклад, прийменник *бєзь* виражав умовно-часові відношення, *за* – відношення належності, *на* – відношення замісництва й обміну, *о* – міри і ступеня, *подь* – обставинні, *при* – умови, *оу, увь* – об'єктно-просторові відношення. Отже, первинні прийменники є переважно дво- чи й багатозначними, тобто розгалужена семантична структура – притаманна їм риса [1: 4]. Візьмемо, до прикладу, прийменники з особливо розвинуеною семантичною структурою, зокрема прийменник *за* (див. Табл. 3).

Таблиця 3.

Прийменник ЗА (СУМ ¹⁴⁻¹⁵)	Прийменник ЗА (СУМ ¹⁶⁻¹⁷)
З родовим відмінком	
<p>1. Виражає часові відношення: вказує на час, протягом якого щось відбувалося: <i>были за кня(з) льва.</i></p> <p>2. Виражає об'єктні відношення: вказує на те, що є приводом чогось: <i>не може(т) быти кара(н) (!) за зло(г) соуда.</i></p>	<p>1. Виражає часові відношення: вказує на час, протягом якого щось відбувалося (за): <i>было за княза Михайла.</i></p>
Зі знахідним відмінком	
<p>1. Виражає об'єктні відношення:</p> <p>а) вказує на особу або предмет, на які спрямована дія: <i>проситиму бога за корола;</i></p> <p>б) вказує на предмет, в обмін на який виконується що-небудь, а також на ціну: <i>дали есмы о(т)мѣну за пекули(ч).</i></p> <p>2. Виражає причинові відношення (за): <i>дали [...] за его вѣрную службу село михлинь.</i></p> <p>3. Виражає кількісні відношення (за): <i>купилъ пань пѣтрашь за сорокъ гривень.</i></p> <p>4. Виражає відношення мети (за): <i>дали то(т) прихо(д) храмоу [...], за наше здравие.</i></p> <p>5. Виражає часові відношення:</p> <p>а) вказує на відрізок часу, протягом якого щось відбувалося (протягом): <i>а городовъ оу рускон зємли новыхъ не ставити [...] за Ъль(т);</i></p> <p>б) вказує на часову межу дії (після): <i>за Ъ не(д)ли литовскимъ княземъ стати оу холмѣ.</i></p> <p>в) вказує на відрізок часу, що передував якомусь термінові або якійсь події (за): <i>держати тыи мыта до Матки Божее дна первое за неделю.</i></p> <p>6. Виражає просторові відношення: вказує на напрям руху або межової лінії за (що), по той бік (чого): <i>она оу поущоу за рекоу оуєждчала.</i></p> <p>7. Виражає модальні відношення (за, на): <i>а кто тоє наше даніє пороушит, хотя за еди(н) волось, да е(ст) проклѣ(т) о(т) ба (!).</i></p> <p>8. Виражає означальні відношення (для): <i>мѣсто за пасикоу черезъ Сърет оу повстини.</i></p>	<p>1. Виражає об'єктні відношення:</p> <p>а) вказує на особу або предмет, на які спрямована дія (за, для, про): <i>проси(м) вашу мл(с)ть за никои слуги наши; многіє рєчи их за себе забрала; сей лис(т) [...] за зємлю;</i></p> <p>б) вказує на об'єкт оплати (за): <i>записую за працу;</i></p> <p>в) вказує на особу, предмет у ролі кого-, чого-небудь (за): <i>взал есми собѣ за сына;</i></p> <p>г) вказує на особу, за яку хтось виходить заміж (за): <i>ву (н)чакова дѣвька ... пушла ... за маркова сѣна.</i></p> <p>2. Виражає причинові відношення: вказує на причину якої-будь дії або стану (за): <i>за его вѣрную службе тоє мыто ... вернели ему.</i></p> <p>3. Виражає кількісні відношення: вказує на суму, вартість чого-небудь (за): <i>продали за тисащоу.</i></p> <p>4. Виражає відношення мети: вказує на мету дії (за): <i>положили въ цркви [...] за свое здравіє.</i></p> <p>5. Виражає часові відношення:</p> <p>а) вказує на відрізок часу, протягом якого щось відбувалося (за, протягом): <i>за три дни знову еи збудовати; вже за ко(л)ко де(н) и(х) заде(р)живаю(т);</i></p> <p>б) вказує на часову межу дії (через, за): <i>рачилъ Сго Милость томѣ выеханю рок зложити [...] за дванадцат недѣль.</i></p> <p>6. Виражає просторові відношення: вказує на напрям руху або межові лінії (за): <i>выехали за днѣпръ.</i></p>

З орудним відмінком	
<p>1. Виражає просторові відношення: вказує на місце, де відбувалася дія або знаходилося щось (за): <i>а придалъ есмь ему озера рыбаа за днѣстромъ.</i></p> <p>2. Виражає об'єктні відношення: вказує на особу або предмет, на які спрямована дія (за): <i>за нимъ стати; писалъ еси до насъ за слугою своимъ.</i></p> <p>3. Виражає означальні відношення (за, з): <i>дали листъ за нашими печатъми.</i></p> <p>4. Виражає причинові відношення (за (чим), з (чого), через (що)): <i>за повелиниемъ великого князя Свидрыгаила [...] былисмо у ... пана.</i></p> <p>5. Виражає модальні відношення (за): <i>нехай они людей за себе зовуть.</i></p> <p>6. Виражає відношення належності кому (за): <i>просиль землиць пустныхъ у Каменецкой волости [...] што бывали за бояры.</i></p>	<p>1. Виражає просторові відношення: вказує на місце знаходження чогось (за): <i>купили землю за Днѣпромъ.</i></p> <p>2. Виражає об'єктні відношення: а) вказує на особу або предмет, на які спрямована дія (за): <i>просили его за нею;</i> б) вказує на особу або предмет, услід яких спрямована дія (за): <i>не смеють люди за ними садитися,</i> в) вказує на об'єкт чи суб'єкт заступництва, підтримки (за): <i>за пано(м) све(т)чить не може(т);</i> г) вказує на особу, за якою беруть придане або спадщину (за): <i>за дочкою своєю вѣно дал.</i></p> <p>3. Виражає означальні відношення (за): <i>дали и(н)те(р)цызы за по(д)писо(м) рукъ свон(х).</i></p> <p>4. Виражає причинові відношення: вказує на причину якої-небудь дії або стану (за (чим), з (чого), через (що)): <i>пашъна тамъ шпѣщона за невѣпокоемъ штъ татаръ.</i></p> <p>5. Виражає часові відношення: а) вказує на відрізок часу, протягом якого щось відбувалося (за, під час): <i>за Его панством в покою сѣдимо.</i> б) вказує на часову межу дії (після): <i>пра(з)ники, котрыи за Па(с)хою идоу(т).</i> в) вказує на послідовну зміну чого-небудь (за): <i>ро(к) за роко(м) идучи.</i> г) вказує на заняття, при якому проводять час (за): <i>въ корчме за горилкою научилесь са тое диялектъки.</i></p> <p>6. Виражає відношення способу дії (за): <i>за квитомъ ихъ давати мають.</i></p>

Отож така багатозначність характерна для первинних прийменників, особливо в мові XVI–XVII ст., що, можливо, зумовлено й різножанровістю опрацьованих пам'яток XVI–XVII ст. порівняно із базою даних XIV–XV ст. (у першому випадку – ділові документи, хроніки, поезія, богословсько-релігійна література; у другому – виключно ділові документи). На відміну від первинних, вторинні прийменники використовувалися для оформлення переважно одного (рідше двох чи більше) виду смислових зв'язків між словами, проте мали тенденцію до розвитку семантичної структури, про що свідчать пам'ятки української мови XVI–XVII ст. (див. Табл. 4).

Таблиця 4.

Прийменник ВЕРХЪ (СУМ ¹⁴⁻¹⁵)	Прийменник ВЕРХЪ (СУМ ¹⁶⁻¹⁷)
З родовим відмінком	
<p>1. Просторові відношення: вказує на напрям дії (поверх, вище): <i>повела нас пани Василеаа верхъ речки.</i></p>	<p>1. Просторові відношення: а) вказує на місцезнаходження чогось (поверх, вище): <i>записуєть павлови рольъ кава(л)цувъ два еде(н) на клинѣ а дрыгы(и) (!) вер(х) села;</i> б) вказує на напрям (поверх, вище): <i>штъ тых дубовъ верхъ лсса и речки через лищъ.</i></p> <p>2. Об'єктні відношення: вказує на особу, на яку спрямована дія (на): <i>кладеть всрѣхъ нас.</i></p>
З давальним відмінком	
	<p>1. Об'єктні відношення: вказує на зверхність чого-небудь над чимось (над, понад): <i>имайте плудъ вашъ на святусть, чомъ сесе естъ верхъ пожиткови вічному.</i></p>

Ю. Шевельов так визначив роль прийменників у мові: "Система відмінків забезпечує виявлення багатьох ходів і відтінків мислення. Але понад системою відмінків існує ще, сказати б, надбудова, що дає дальші розгалуження й паростки, які реалізують дальші відтінки значення. Такою прибудовою чи

надбудовою до відмінків є система прийменників" [б: 211]. Прийменників в українській мові, за спостереженнями мовознавця, "є мала кількість", до того ж, "деякі старі прийменники в сучасній українській літературній мові існують тільки в малих рештках, як-от: уз, к, ік [...]" [б: 394].

Висновки. Пам'ятки української мови досліджуваних періодів засвідчують використання великої кількості прийменників (зокрема тих, які Ю. Шевельов назвав "старі"), проте це питання стане об'єктом окремої студії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Мейзерська І. В. Прийменник в українській тлумачній лексикографії II половини XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / І. В. Мейзерська. – Київ, 2011. – 19 с.
2. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови / Степан Пилипович Бевзенко. – Ужгород : Закарпатське обласне вид-во, 1960. – 416 с.
3. Гумецька Л. Л. Первинні прийменники і їх синтаксичні функції в українських грамотах XIV–XV ст. / Л. Л. Гумецька // Дослідження і матеріали з української мови. – Київ, 1960. – Т. III. – С. 37–51.
4. Гумецька Л. Л. Вторинні прийменники і їх синтаксичні функції в українських грамотах XIV–XV ст. / Л. Л. Гумецька // Дослідження і матеріали з української мови. – Київ, 1961. – Т. IV. – С. 42–51.
5. Історія української мови : [морфологія] / [за ред. В. В. Німчука] – К. : Наукова думка, 1978. – 452 с.
6. Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947–1953) / [упор. : Л. Белей, Л. Нуждак]. – К. : Темпора, 2012. – 664 с.
7. Документи Львівського Ставропігійського братства (XVI– середина XVII ст.) // Львівський державний історичний архів, ф. 129, оп. 1.
8. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / [гол. редкол. Л. Л. Гумецька]. – К. : Наукова думка, 1977–1978. – Т. I–II.
9. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / [відп. ред. Д. Гринчишин]. – Львів, 1994–2010. – Вип. 1–15 (видання не завершене).
10. Словник української мови : в 11 т. / [ред. кол. І. К. Білодід та ін]. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. I. – 799 с.
11. Українська мова : [енциклопедія] / НАН України ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; Ін-т укр. мови ; [голова ред. кол. В. М. Русанівський]. – [3-тє вид., зі змінами і доп.]. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Meizerska I. V. Pryimennyk v ukrainzii tлумачnii leksykografii II polovyny XX stolittia [Preposition in the Ukrainian Explanatory Lexicography of the Second Half of XX Century] : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk : spets. 10.02.01 "Ukrainska mova" / I. V. Meizerska. – Kyiv, 2011. – 19 s.
2. Bevzenko S. P. Istorychna morfologiiia ukrainsoi movy [Historical Morphology of the Ukrainian Language] / Stepan Pylypovych Bevzenko. – Uzhgorod : Zakarpatske oblasne vyd-vo, 1960. – 416 s.
3. Gumetska L. L. Pervynni pryimennyky i yikh syntaksychni funktsii v ukrainskykh gramotakh XIV–XV st. [Primary Prepositions and their Syntactic Function in Ukrainian Charters of the XIV–XV Centuries] / L. L. Gumetska // Doslidzhennia i materialy z ukrainskoï movy [Researches and Materials on the Ukrainian Language]. – Т. III. – Kyiv, 1960. – S. 61–70.
4. Gumetska L. L. Vtorynni pryimennyky i yikh syntaksychni funktsii v ukrainskykh gramotakh XIV–XV st. [Secondary Prepositions and their Syntactic Function in Ukrainian Charters of the XIV–XV Centuries] / L. L. Gumetska // Doslidzhennia i materialy z ukrainskoï movy [Researches and Materials of the Ukrainian Language]. – Т. IV. – Kyiv, 1961. – S. 42–51.
5. Istoriiia ukrainskoï movy [History of the Ukrainian Language] : [morfoloгиia] / [za red. V. V. Nimchuka]. – K. : Naukova dumka, 1978. – 452 s.
6. Shevelov Yu. Narys suchasnoi ukrainskoï literaturnoi movy ta inshi lingvistychni studii (1947 – 1953) [Essay on the Modern Literary Ukrainian and Other Linguistic Studies (1947–1953)] / Yu. Shevelev ; [upor. : L. Belei, L. Nuzhdak]. – K. : Tempora, 2012. – 664 s.
7. Dokumenty Lvivskogo Stavropigiiskogo bratstva (XVI – seredyna XVII st.) [Documents of Lviv Stavropigiiske Fellowship] // Lvivskiy derzhavnyi istorychnyi arkhiv [Lviv State Historical Archive], f. 129, op. 1.
8. Slovnyk staroukrainskoï movy XIV–XV st. [Old Ukrainian Dictionary of the XIV–XV Centuries.] : [u 2 t.] / [gol. redkol. L. L. Gumetska]. – K. : Naukova dumka, 1977–1978. – Т. 1–2.
9. Slovnyk ukrainskoï movy XVI – pershoi polovyny XVII st. [Ukrainian Dictionary of the XVI – the First Half of the XVII Century] / [vidp. red. D. Grynychshyn]. – Lviv, 1994–2010. – Vyp. 1–15 (vydannia ne zavershene).
10. Slovnyk ukrainskoï movy [Ukrainian Dictionary] : [v 11 t.] / [red. kol. I. K. Bilodid ta in.] – K. : Naukova dumka, 1970. – Т. 1. – 799 s.
11. Ukrainska mova [Ukrainian Language] : [entsyklopediia] / NAN Ukrainy ; In-t movoznavstva im. O. O. Potebni ; In-t ukr. movy ; [golova red. kol. V. M. Rusanivskiyi]. – [3-tє vyd., zi zminamy i dop.]. – K. : Ukr. entsykl. im. M. P. Bazhana, 2004. – 856 s.

Матеріал надійшов до редакції 11.10. 2013 р.

Гайда О. М. Предлог староукраинского языка: система и подсистема.

Статья рассматривает систему предлога украинского языка XIV–XV вв. в сравнении с периодом XVI–XVII вв. Анализируется семантическая структура некоторых предлогов и особенности их сочетания.

Как выяснилось, вторичные предлоги количественно доминируют, однако семантическая база первичных предлогов более развита. Для исследуемых языковых единиц характерна широкая вариантность. Большинство предлогов имеют давнюю историю функционирования и сохранились в современном украинском языке.

Ключевые слова: предлог староукраинского языка, семантическая структура, соединенность.

Gaida O. M. Preposition in the Old Ukrainian Language: the System and the Subsystem.

The article considers the prepositional system of the Ukrainian language of the XIV-XV centuries in comparison with the XVI-XVII centuries. The semantic structure of some prepositions and their compatibility are analyzed. It is found that the secondary prepositions quantitatively dominate, but the semantic base of primary prepositions is more extensive. The worked out linguistic units are characterized by the wide variation. It is revealed that the majority of prepositions of the studied period has a long history of functioning and remains in the modern Ukrainian language.

Key words: prepositions in the Old Ukrainian language, semantic structure, conjunctivity.